

## A SZÓKÉPALKOTÁSRÓL

SZABÓ ISTVÁN

1. A századforduló előtti évtizedekben uralkodó újgrammatikus irányzat képviselői jónéhány hasznos megfigyelést tettek és számos, ma is helytálló szabályszerűséget fogalmaztak meg egyebek mellett a jelentéstan területén. A szóképre vonatkozó megállapításaikat például – bár épp ezekben vádolták őket ellenfeleik egyoldalú pszichologizmussal (a nyelvi tényeknek pszichikai tényekre való visszavezetésével), a nyelvtudománynak a pszichológia segédtudományává való lefokozásával, talán nem minden ok nélkül – egyik kiindulópontként fogadhatjuk el (fogadom el) a szóban forgó nyelvi jelenség tanulmányozásában. Arról van szó – és ezt további érvelésemben bizonyítani próbálok –, hogy *a gondolat és képzettársítás*, amely lényegét tekintve pszichikai jelenség, ill. folyamat, a *szóképalkotásnak egyik nagyon lényeges mozzanata és aspektusa*. Persze ha csak ennyit mondanánk el a szóképről vagy csak ennek bizonygatására szorítkoznánk, az valóban egyoldalú megközelítés lenne, és a régi utakon haladva, kevés újat mondhatnánk a kérdésről. A tárgyalt jelenség lényegének megragadásához összetett megközelítésre van szükség: egyaránt meg kell vizsgálnunk annak szerkezetani, jelentéstani-logikai és pszichikai oldalát.

A szókép behatóbb vizsgálatát több tény is indokolja és teszi időszerűvé. Az újgrammatikusok után a strukturalista szemlélet térhódításával, amelyet elsősorban Saussure, és Bloomfield munkássága inspirált, a jelentéstan évtizedekre kiszorult a nyelvészeti studiumok témaköréből, vagy – jobbik esetben – periférikus jelenséggént kezelték, a szóképtan pedig szinte teljesen terra incognita volt. A generatív transzformációs grammatika, amely, igaz, kezdetben szintén a „tiszta struktúraírás” elvét vallotta és gyakorlatát követte, a 60-as évektől fokozatosan a jelentéstant is látószögébe fogja. Ezen irányzat jelentéstannal is foglalkozó ága, az ún. interpretatív szemantika azonban teljesen formalizált, a logikából kölcsönzött fogalmi apparátussal dolgozó rendszer, és képviselői a szókép mint jelentéstani tény problematikáját megkerülik, ill. néhány részletkérdését – amint ez jelen dolgozathból kiderül – hibás megközelítésben próbálják megoldani. Mégis: az interpretatív szemantikának sokat köszönhetünk a jelentéstannak az utóbbi években tapasztalt fellendüléséért. Nemcsak arról van szó, hogy e formális rendszerre való visszahatásként, vele hadakozva születtek új irányzatok – pl. a generatív szemantika – és indultak mélyebb összefüggéseket, szabályszerűségeket is feltáró jelentéstani vizsgálódások; az is tény, hogy az interpretatív szemantika által alkalmazott fogalmi apparátus számos eleme kiindulópontul szolgál jónéhány jelentéstani tény, köztük a képes beszéd új megközelítésben való tanulmányozásához.

Számomra pl. az interpretatív szemantikus Katz és Fodor (1965) munkája adta az impulzust a képes beszéddel kapcsolatos gondolataim kifejtéséhez. Érveimet velük polemizálva fejtegetem végig, innen a rájuk való gyakori hivatkozás *KF* rövidítéssel. Tőlük vettem át az olyan fogalmakat, mint kompatibilitás, inkompatibilitás (jelentéstani összeférhetőség, összeférhetetlenség), szelekción korlátozás vagy kikötés (selection restrictions: a szók jelentéstani-logikai összekapcsolhatóságát irányító szabályok), jelentéstani rendellenesség (anomália, deviancia) stb. L. e és egyéb fogalmakat *KF*(1965), Kiefer F. (1966) vagy Szabó I. (1974), Szabó I. (1980). Dolgozatom gondolatmenete a terminológiai ismereteken túl a *KF* (1965)-ben kifejtett elmélet nagy vonalakban való ismeretét is feltételezi. Ami a szakkifejezések használatát illeti, erről még annyit, hogy a szókép és szinonimája, a metafora fogalmát a dolgozatban általában a tágabb értelemben használom, tehát a (szűkebb értelmű) metafora, metonímia, szinekdoché stb. fölrendelt fogalmaként, ill. ahol szükségés, a fogalmat pontosítom.

A szóképről írni ma nemcsak azért időszerű, mert megnövekedett iránta az érdeklődés nyelvészek, stiliszták, logikusok és filozófusok körében egyaránt – az USA-ban a közelmúltban *Metaphor: The Conceptual Leap* címen szimposiumot rendeztek, vö. Sh. Sacks(1978) –, hanem azért is (ami alkalmasint a nagy érdeklődést magyarázza), mert természetének mélyebb megismerése által az emberi gondolkodás titkaihoz is közelebb juthatunk. A szóképalkotás mechanizmusának felvázolására pedig egyebek között azért tettem kísérletet, mert e folyamat komplex megközelítésű leírásával a szakirodalomban nem találkoztam.

2. Ha a kompatibilitási vagy szelekción szabályok az interpretatív szemantikában leírt módon működnének a természetes nyelvben, egyetlen szókép – metafora, metonímia, megszemélyesítés, szinekdoché stb. – sem jöhetne létre. Vegyük azonban (1) példáit:

- (1) *a)* ‚az ajtó szárnya‘
- b)* ‚a zacskó szája‘
- c)* ‚A dolog (ügy) megfeneklett.‘
- d)* ‚Az ügy elsimult.‘

‚szárny‘ eredeti jelentése (madarak, rovarok repülésre alkalmas szerve) szerint csak (+ Élő) (+ Madár) v. (+ Rovar) jegyű N-nel, ‚száj‘ csak (+ Élő) (ember, állat, rovar) jegyűvel alkotott kapcsolatot; ‚megfeneklik‘, ‚elsimul‘ kapcsolási feltétele eredetileg (+ Fizikai tárgy) volt.<sup>1</sup> De ezek a szóké-

<sup>1</sup> Vö. e szócikkek különböző jelentésekben való előfordulásának időrendjével, amelyet a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (főszerk. Benkő Lóránd, Bp., 1967) rögzít. Az esetek többségében intuitíve is megállapítható az elsődleges és származékos jelentés. A konkrét jelentés (értelem) pl. általában elsődleges az átvitt, általában absztraktabb jelentéssel szemben. *Általában*, az elv ui. nem abszolút érvényű. Osthoff a görög ‚drus‘ (tölgyfa) szóból származtatta a germán nyelvek ‚erős‘, ‚szilárd‘, ‚bízni‘ és ezekkel rokon szavakat (gót ‚trauan‘, oang. ‚truon‘ = bízni; óizlandi ‚traustr‘ = ‚megbízható‘, erős‘ (vö. mai ang. ‚true‘) stb. Benveniste azt bizonyította, hogy fordított a helyzet: az óindoeurópai ‚ép‘, ‚szilárd‘ jelentésű ‚derw‘, ‚dreu‘ gyökből származik a fa és a tölgyfa neve egyes indoeurópai nyelvekben, vagyis a szilárdság elvont fogalmának nevéből a konkrét fogalom neve. Vö. Telegdi Zsigmond (1971: 220–2.).

pek évszázadokkal ezelőtt elvesztették képszerűségüket, ma csak azt tudjuk (érezzük), hogy létezik ‚szárny<sub>1</sub>’, ‚szárny<sub>2</sub>’, . . . , ‚száj<sub>1</sub>’, ‚száj<sub>2</sub>’, . . . , ‚megfeneklik<sub>1</sub>’, (tárgy, pl. jármű), ‚megfeneklik<sub>2</sub>’ (ügy, dolog) stb., azaz van elsődleges és átvitt, de már nem képletes jelentésük. Az átvitt és képes értelem különbségéről vö. Lengyel Lajos (1966).

Nézzünk más példákat.

- (2) a) ‚A számár nem tudta megoldani a számtanfeladatot.’  
 b) ‚A tigris egész nap szűtkozódott.’  
 c) ‚A város ostromában tízezer szurony vett részt.’  
 d) ‚A határban ötven kasza aratott.’  
 e) ‚A vetések örülnek a májusi esőnek.’  
 f) ‚Az autó inni kér.’  
 g) ‚Az égerfa szereti a vizenyős talajt.’  
 h) ‚A viszály az ellenség malmára hajtja a vizet.’

(2) minden mondata szóképet tartalmaz, és minden szókép a kompatibilitási szabályok megsértése árán jött létre: (2 a-g) V-jének szelekciós kikötése alanyával szemben (+ Élő) ember, és/vagy állat/, (2h)-é (+ Fizikai tárgy). Ennek kapcsán meg kell említenünk a szóképek elterjedését a különböző nyelvi rétegekben.

3. Benkő László (1968: 428-30.) gondolatmenetéből az csendül ki, mintha a képszerűség kizárólag a költői stílus sajátja lenne. Ez a megkülönböztetés a költői és köznyelvi stílus között erősen vitatható. Képszerű kifejezőmód a nyelv minden stílusrétegében bőségesen található: a társalgási stílusban, az az alatti (slang) és feletti stílusrétegekben (tudományos stílus, publicisztika stb.). Vö. (3), (4) példáit. A slangben:

- (3) a) ‚Elköltöttem minden dohányt’ (= pénzt)  
 b) ‚A tanár bevészte a karól’ (= elégtelen osztályzatot).  
 c) ‚A vendég elázott’ (= leittasult).

L. még a slangról Partridge (1937). A publicisztikában:

- (4) a) ‚A vita pozitív eredménye attól függ, sikerül-e a továbbiak folyamán mederben tartani az eszmecserét.’ (Népszabadság, 1973. okt. 31. 255. sz. 6. o.)  
 b) ‚A hírmagyarázók ezeket a nyilatkozatokat is nagyító alá helyezik.’<sup>2</sup> Kossuth Rádió, 1974. I. 3.)  
 c) ‚Az élet a legerősebb úr, és ami a sodrába kerül és nem áll be, azt elviszi.’ (1974. január 4-i tv. adás)

A képletes szóhasználat a tudományos-értekező stílus számára sem ismeretlen. Maga a nyelvészet is számos képes kifejezést használ: ‚erős és gyenge igék’, ‚beágyaz’ stb. Megállapíthatjuk: a természetes nyelvben megszámlálhatatlanul sok – az elemek eredeti jelentése szerint – jelentésstanilag anomális szókapcsolás és ennek eredményeként keletkezett szókép, képletes jelentésű kifejezés van forgalomban. Az anomális szókapcsolások nem gátolják a nyelvet kommunikatív és egyéb funkcióinak betöltésében. Ellenkezőleg.

<sup>2</sup> Élőszóban elhangzott nyilatkozatokról van szó (de általában a nyomtatottakat sem szokás a szó eredeti értelmében nagyító alá venni).

Ennek magyarázatához azonban különböző, de egymással összefüggő, és pedig pszichológiai (képzettársítás), logikai-kognitív (a fogalomalkotás, a gondolati tükrözés asszociatív-analogikus elemei), valamint nyelvi tények (a jelentés asszociatív zónája, jelentéstények kölcsönhatása) figyelembevétele szükséges. Régóta tudott dolog – az újgrammatikusok, köztük Gombocz Zoltán (1926: 57.) is, e tényt hangsúlyozták túl, abszolutizálták jelentéseméletükben, vö. Pais Dezső (1961) –, hogy a tudat általában olyan dolgok, jelenségek között létesít asszociatív kapcsolatot, ill. olyan dolgok, kategóriák nyelvi jelét vonatkoztatja egymásra, helyettesíti egymással, amelyek között külső vagy belső hasonlóság, funkcionális azonosság vagy rokonság, valamilyen párhuzamosság, analógia vagy idő- és térbeli kapcsolat van. Az anatómiai értelemben vett száj és zacskó szája között alaki és funkcionális kapcsolat áll fenn; az anatómiai nyak és az üveg nyaka közötti kapcsolat alapja a külső hasonlóság; a tigris és a veszekedős nő között a harciasság fogalma alapján létesült kapcsolat; (2c)-ben pl. ‚szurony’ azért helyettesíti ‚katona’ szót, mert a két dolog között azok állandó tér- és időbeli kapcsolata alapján létesített a tudat kapcsolatot (metonímia). Ily módon a metaforikus, metonimikus stb. jelentésátvitel a dolgok, jelenségek külső vagy belső vagy funkcionális hasonlósága, térbeli- időbeli kapcsolata által motivált, nem önkényes. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból (2h)-t. ‚Malomra hajtani a vizet’ nyilvánvaló, a vízimalom lapátkerekére vonatkozó képtársítás. A malom működésének intenzitása a lapátkerekre zúduló vízmennyiségtől függ. Valamilyen magatartással valakinek az érdekeit elősegíteni analóg azzal, mint amikor valakinek a malmára hajtjuk a vizet. A vizet ember hajtja, de a viszály valakinek kedvezhet, és ‚valakinek kedvezni’ = ‚malmára hajtani a vizet’, ezért: ‚a viszály valakinek kedvez’ = ‚a viszály valakinek a malmára hajtja a vizet’, ‚Viszály (+ Elvont fogalom), ezért nem hajthatja a vizet, de az adott képtársítás a szókapcsolást motiválja és a formális anomália ellenére a kép érthető.

4. A megszemélyesítés pszichológiai háttere más. Mi motiválja pl. (2e) szabálytalan szókapcsolását? (2e)-ben ‚örül’ igét, amelynek az alannyal szembeni szelekciós követelménye (+ Élőlény), (+ Emberi lény) vagy (+ Állat), a vetésre vonatkoztattuk. Van-e valamilyen hasonlatosság az ember öröme és aközött, ahogyan a növényi organizmus a számára kedvező tényre reagál? A köznapi szemléletben van. A megszemélyesítés forrása ui. az ember antropomorf szemlélete. Szemben a metaforikus, metonimikus stb. értelmű szóképpel, amelyet a dolgok között meglévő tér-, időbeli kapcsolat, analógiák, hasonlatosságok motiválnak, a beszélő a megszemélyesítésnél saját szubjektív énjét vetíti ki a dolgokba. Röviden: megszemélyesítésnél az emberközpontú látásmód dominál, és ily módon a megszemélyesítés szubjektíve motivált. Vö. Török Gábor (1968: 113 – 130). E közismert tényeket azért kell leszögeznünk, mert nélkülük a képletes közlés alkotása és értelmezése nem írható le.

Azt azonban nem mondhatjuk, hogy a megszemélyesítés a valóság által egyáltalán nem motivált, teljesen önkényes játék a képzeletnek, (2f)-fel vessük egybe (5)-t, (6 a, b)-t:

- (5) + ‚Az autó szavalni akar.’
- (6) a) ‚A telihold bekandikált az ablakon.’
- b) + ‚A telihold kisétált az ajtón.’

(2f) és (6a) szemantikailag anomális, de képletesen értelmezhető. (5)-nek és (6b)-nek képletes jelentése sincs. Az autó üzemben tartásának feltételei és az élő szervezet szükségletei között a köznapi szemlélet szintjén analógiás kapcsolat létesíthető. De egyetlen olyan tulajdonsága sincs az autónak, amely alapján az a 'szavalni' igéhez alanyként rendelhető lenne. (6a) azért fogadható el képletes közlésként, mert a holdat a naiv szemlélet megszemélyesítette, alakja és fénye alapján az emberi arccal asszociálta; a fény a szem képével, az utóbbi pedig a 'lát', 'néz', 'bekandikál' fogalmával társítható. (6b) azért elfogadhatatlan megszemélyesítésként is, mert a holdnak nincs olyan tulajdonsága, amely az említett irányban való helyváltoztatás képéhez társítható lenne. Röviden: a képletes közlés „anomális” fogalom- és jelentéskapcsolásai a tudatműködés közvetítésével a valóság által meghatározottak. A nyelvi szabálytalanság és a szubjektív látásmód mögött tehát bizonyos szabályszerűség uralkodik.

5. KF-nél e kérdés merőben más megközelítést találjuk:

„There are cases in which a sentence may have a reading for some speakers in some settings which it does not have in isolation for all speakers. But these cases are essentially idiomatic in the sense that meaning is determined either by special stipulation (passwords, nonsenses, etc.) or by special rules (some codes and the like) or by special information about the intentions of the speaker.” KF (1965: 488.)

KF itt a képletes közlés fogalmát leszűkíti azokra az esetekre, amikor két ember vagy valamely csoport általi előzetes megegyezés alapján valamely nyelvi megnyilatkozást (amely lehet egyetlen hang, szó, szókapcsolat vagy mondat) valami jeleként, cselekvésre készítető szignálként használjuk. (Pl. 'Jön a vonat' helyett – a jelben való előzetes megállapodás szerint – kiáltunk valamit). KF összekeveri a képes beszédet és a verbális szignált, vagyis két merőben különböző nyelvi kategóriát. Ezt bizonyítja az idézett passzusban is előforduló 'setting' terminus meghatározása is<sup>3</sup>. Ezen KF szövegkörnyezetet ért. A fentebb idézett passzusban pedig a képletes jelentésnek a megállapodás általi meghatározottságáról (stipulation, passwords, nonsenses, codes) beszél. Az utóbbi a szignálra vonatkozik. A szignál és a jelszó megértéséhez ui. elégséges annak az előzetes megállapodás szerinti használata. A titkos beszéd dekódolásához nem szükséges a szövegkörnyezet figyelembevétele. KF (uo.) a fentebb idézett passzus után ezt írja:

„If a theory of selective effect of setting were to deal with such cases, no such theory would be possible because any sentence may mean anything you like simply by constructing to include the appropriate stipulation.”

Ez a passzus újabb bizonyítéka annak, hogy KF összemosza a képletes közlés és az előzetes megállapodás szabályai szerint használt szignál (virágnyelv) fogalmát. A két kategória ilyen azonosítása nem fogadható el.

A titkos beszéd használatát szűkebb csoport megállapodása szerinti szabályok, a jelhasználatnak az osztársadalmi szabályoktól eltérő konven-

<sup>3</sup> „ä. . . the setting is the linguistic context in which the utterance occurs: the written or spoken discourse of which the utterance is a part.” KF (i. m. 488.)

ciók határozzák meg; a jelhasználat itt önkényes. A képes beszéd ezzel szemben a társadalmi tapasztalatot tükröző, az egész közösség gondolkodásában jelen levő asszociációk rendszerét fejezi ki. A képletes közlés alkotása nem önkényes, és ezért a képletes közlés nem „jelenthet hármait a vele kapcsolatos előzetes megállapodás szerint”, hanem csak azt jelentheti, aminek a nyelvi konvenciók által is szentesített képszerű megfelelője. („A gyerekek felvágták a nyelvét” nem jelentheti azt, hogy a gyerek álmokórában szenved, csak azt, hogy vissza szokott feleselni. A visszafeleselés mint szokás a köznapi tudatban a hosszú nyelv képzetéhez társul, ez utóbbi pedig a nyelv felvágásának képzetéhez.)

Hogy KF a képletes beszédnek a verbális szignállal azonos státuszt szán jelentésében, az arra vezethető vissza, hogy kognitív tényektől függetlenül, formális jelentéstant akartak létrehozni. Erről egyhelyütt a következőket mondják:

(„... the weak version of the theory of setting) requires only that the theory interpret discourses just insofar as the interpretation is determined by grammatical and semantic relations which obtain within and among the sentences of the discourse; i.e. it *interpret discourses as would a fluent speaker afflicted with amnesia for non-linguistic facts but not with aphasia.*” KF (1965: 489–90.) (Az én kiemelésem. — Sz. I.)

Ez a koncepció a forrása a legtöbb ellentmondásnak KF rendszerében. Nyelven kívüli, kognitív tények minden közlés alkotásában, értelmezésében szerepet játszanak, legyen az tisztán logikai fogalmakkal operáló tudományos szöveg vagy képes beszéd. A nyelvi jel jelentése nem önmagában van, hanem a jelen kívül: a jel által ábrázolt, kifejezett tárgyi valóságban. A nem-nyelvi tények iránti amnézia azt jelentené, hogy a beszélő elfelejti az objektív valóság tényeit, azok összefüggéseit. Ez esetben pedig nem tudná felfogni semmilyen szöveg értelmét. Az idézett koncepció mégis legszembetűnőbben a képletes közlés fogalmának más fogalmakkal való azonosításában, a gondolkodás és a nyelv, a fogalom és a szó, a kognitív tények és a jelentés merev különválasztásában fejeződik ki. A jelentés nélküli jelentéstannak ez a koncepciója az oka annak, hogy KF kísérletet sem tesz a képletes közlés tanulmányozására (bár az általuk kidolgozott rendszerben e nyelvi tény elemzésének jelentéstani apparátusa adva van.) A képletes közlés jelentéstényeinek megértéséhez ui. figyelembe kell vennünk a fogalom- és képtársítás belső törvényszerűségeit, a kognitív ismeretek és asszociációk szerteágazó rendszerét. Ez azonban nem lehetséges, ha olyan anyanyelvű beszélőből indulunk ki, aki nincs a külvilágra vonatkozó ismeretek birtokában.<sup>4</sup>

<sup>4</sup> KF fenti tétele a nem-képletes közlés vonatkozásában is abszurd: az utóbbi is szerteágazó ismeretrendszert feltételez; az akut emlékezetgyengülésben szenvedő egyén semmilyen koherens közléssor megalkotására és értelmezésére nem képes. Pl. a határozott és határozatlan névelő használatáról is nem-nyelvi ismereteink alapján döntünk: A tétel abszurditása azonban a képletes közlés vonatkozásában a legnyilvánvalóbb. Vö. Kiefer Ferenc (1976) a determinánsok használatának szabályai és a nyelven kívüli világra vonatkozó ismeretek összefüggéséről.

Nem iktatható ki a külvilágra vonatkozó ismeretrendszer a képletes közlés tanulmányozásából azért sem, mert a szókép alkotása bonyolult tudatilogikai folyamat is egyben. A fogalmak között kialakuló asszociációk a szók jelentésének ún. asszociációs rétegében kapnak nyelvi kifejezést, amely réteg a metaforizálás, a szóláshasonlat-alkotás alapja.<sup>5</sup> A képalkotásnak mint az asszociációs rétegben jelenlevő lehetőségnek a megvalósítása jelentéstanilag összeférhetetlen elemek szintagmatizálását jelenti. Ugyanez logikai megközelítésben a következőképpen néz ki.

6. A valóság konkrét tárgyainak, jelenségeinek és ezek osztályainak tudati reprezentációját, valamint a dolgok, jelenségek tulajdonságainak tudati tükröképeit, a fogalmakat kategóriáknak is nevezhetjük. Az adott osztály, minőség fogalma, mint kategória magában foglalja azokat a lehetséges cselekvéseket, állapotokat, folyamatokat, amelyek az adott dologra, jelenségre prédikátum vagy attributum formájában vonatkoztathatók. 'Olvas', 'olvasni', 'olvasás'; 'beszél', 'beszéd', 'ember', 'tárgy', stb.; valamint 'kék', 'kékség'; 'szilárd', 'szilárdság'; 'őszinte', 'őszinteség' szók egy-egy kategóriát jelölnek. E kategóriák egymásra vonatkoztatását nevezzük ezután relációnak. Tehát 'János ír' közlésben az írás és ember kategóriája között létesítettünk relációt. A jelentés e megközelítése Drange (1966) és Károly Sándor (1970) módszerét követi. Drange és Károly Sándor apparátusának alkalmazását az indokolja, hogy ezáltal a képletes beszéd logikai lényegét tudjuk megragadni. A valóságban a tárgyak, dolgok és tulajdonságai nem, tehát az őket tükröző kategóriák sem válnak külön: a kék(ség) mindig valamilyen anyag kéksége, 'forr(ás)' valamilyen folyadék állapota, 'beszél' valamilyen emberi lényre jellemző. Ebből következik az – és Balázs Jánosnak (1965: 22., 1966: 83.) teljesen igaza van abban –, hogy szintagmatikus kapcsolatba azok a nyelvi jelek kerülnek (tegyük hozzá: tisztán denotatív funkciójú, nem-képletes közlés esetén), amelyeknek mindegyike ugyanarra a deziignátumra v. szituátumra (= valóságdarabra) vonatkozik. A tudat azonban a kategóriákat egymástól különválaszt(hat)ja és ismét egyesít(het)i. Ha a különválasztott kategóriák tudati-nyelvi egyesítése figyelmen kívül hagyja azok objektív egybetartozását és önkényesen kapcsolja össze a valóságban idegen kategóriákat, akkor ennek eredménye a logikai kategória ütközés (Drange: type crossing) vagy jelentéstani anomália.

Az (1)–(6)-ban elemzett közlések logikai kategória ütközést tartalmaznak, de azt is láttuk, hogy e közlések a természetes nyelvben más elbírálás alá esnek, mint a formális logikában és jelentéstanban. A formális jelentéstan szabálytalannak minősíti és kizárja őket vizsgálódása köréből. *A természetes nyelv pedig fontos jelentésfunkciókat teljesít általuk.* Látjuk, hogy a kategória ütközés útján történő képalkotás a természetes nyelv produktív kifejező eszközei közé tartozik. Vizsgáljuk meg közelebbről a nyelvi kép létrejöttének folyamatát a kommunikatív aktus egyik eleme, a beszélő szempontjából.

<sup>5</sup> Pl. A majom fogalmához tartozik az erős utánzási hajlam fogalma. Ez utóbbi fogalmi jegy alapján vittük át a nevet a másokat minden áron utánozni akaró emberre.

7. Hogy a hallgató valamely közlést jelentéstanilag értelmezze, azt a beszélőnek létre kell hoznia. A saját közlést a beszélő is értelmezi jelentéstanilag: ellenőrzi, hogy a kimondott szósor tartalma megfelel-e a közölni szándékolt gondolati tartalomnak. Itt Leont'jevnek abból a megállapításából indul ki, mely szerint:

„Общая структура порождения речи ... сходна со структурой любого интеллектуального акта. В нее входит планирование или программирование высказывания, его реализация и сопоставление результата порождения с планом.”

A. A. Леонтьев (1970:52)

E tételt a közlésalkotásra vonatkoztatva így értelmezem.

A terv nem más, mint a közlendő jelentéstartalom magva. A megvalósítás: a megfelelő jelentéshordozók (szók) kiválasztása és grammatikai egybeszerkesztése. Az egybevetés annak ellenőrzése, hogy a realizált közlés az eredetileg gondolt tartalmat fejezi-e ki. A három fázis a közlésalkotás folyamatában egymástól nem különül el, hanem egyetlen összetett tudati aktus. A megvalósítás egyidejűleg a közlés jelentéstanilag interpretációja: a beszélő ezen a szinten valósítja meg és vonatkoztatja egymásra a tervben megfogant gondolati tartalomnak megfelelően a közlés jelentéstanilag elemeit és egyidejűleg ellenőrzi, hogy a megvalósulóban levő közlés a gondolt tartalommal (tervvel) adekvát-e.<sup>6</sup>

Ez a közlés elsődleges értelmezése, amely nem azonos a KF által leírt interpretatív folyamattal. KF-nél a szemantikai interpretáció akkor lép működésbe, amikor befejeződött a lexikai elemeknek az alapsztemma preterminális sorába való bevezetése, vagyis miután a terminális sor létrejött. Náluk a közlésalkotás leírásából hiányzik a jelentéstanilag megvalósítás, vagyis az elsődleges interpretáció, ill. a beszélő és hallgató általi interpretációt differenciálatlanul szemlélik. Ha projekciós-interpretatív modelljüket a beszélő vagy az általuk egy kalap alá absztrahált beszélő-hallgató modelljeként értelmezzük, akkor a dolog így néz ki: a beszélő először megalkotja a mondatot (kialakítja a közlés szintaktikai vázát: létrehozza a preterminális sort, bevezeti a lexikai egységeket a váz megfelelő kategóriái alá), majd a mechanikusan létrehozott szósort lépésről lépésre, a szótól a szókapcsolat felé, a szókapcsolattól a mondat felé haladva, interpretálja szemantikailag: helyesnek, anomálisnak, kontradiktórikusnak stb. minősíti. A közlésalkotás ily módon 2 fázisra különül: az 1. fázisban a tudat mechanikusan létrehozza, a 2-ban megvizsgálja, elemzi, helyesnek vagy helytelennek minősíti saját produktumát. Ez a paradoxon Leont'jev modelljében oldható fel. (A generatív grammatikusok többször hangsúlyozzák, hogy náluk nincs jelentősége a generálás irányának: annak, hogy a grammatikai szinttől haladunk a jelentés felé vagy a jelentéstől a struktúra felé. De mi értelme van ebben az esetben a mondatgenerálás általuk említett 3 fázisának (szintaktikai formáció, szemantikai interpretáció, fonetikai reprezentáció), azon állításnak, hogy a szintaktikai komponens kimenő egysége (output) a szemantikai komponens bemenő egysége (input)?)

<sup>6</sup> Az inadekvátság egyik jele – amit naponta megfigyelhetünk –, hogy a beszélő a közlés megvalósítása folyamán egyes szokat kimond, majd másokkal helyettesíti őket.



A közlésalkotás Leont'jev által leírt három fázisa aktív tudatműködést feltételez. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a tudati aktivitás a közlésalkotás minden mozzanatában azonos szintű. A közlésalkotás általában automatikus folyamat. A figyelem – a készségi szintű nyelvismeretnél – általában nem a beszédtevékenységre, hanem nyelven kívüli tényekre irányul. Ez a tény és az adott pszichikai állapot (pl. fáradtság, figyelemlankadás) előidézheti, hogy a beszélő akaratlanul jelentéstanilag anomális közlést produkál. Ezért a megvalósítás után a beszélő másodsor, most már az egész produktumot egybeveti a tervvel. Ezt nevezném a közlésnek a *beszélő általi másodlagos interpretációjának*. KF interpretatív modellje tulajdonképpen erre érvényes. Ez az interpretáció formájában azonos a hallgató általi interpretációval, céljában azonban nem azonos azzal. A hallgató ui. a közlés elemeinek lépésről lépésre történő értelmezésével fogja fel a közlés tartalmát és szerez ily módon ismereteket a valóságról. A beszélő számára azonban az ismeretek a közlés pillanatában már adottak, nem pedig az általa szerkesztett közlés elemeiből építi fel őket. A beszélő általi másodlagos interpretáció tehát a közlés tartalmi és formai jólformáltságának ellenőrzése. Ezért mondtuk, hogy KF-nél differenciálatlan a szemantikai interpretáció fogalma. A tényleges beszédfolyamat valóságos természete és KF modellje közti ellentmondás röviden a következő két pontba foglalható: 1. A beszélő tudatosan is alkot(hat) jelentéstanilag anomális közlést: 2. A közlésnek a hallgató általi interpretációja a jelentéstani anomália megállapításával nem zárul le. Másutt (kézirathoz) megpróbálom válaszolni azt a tudatfolyamatot, amely a hallgatóban az anomális jelleg megállapítása után végbemeleg. Az 1. pontot a következőkkel kell még kiegészíteni.

Az embernek a valósághoz való viszonya aktív viszony. Ez az aktivitás cselekvő és gondolati. A gondolati aktivitás azt is jelenti, hogy a gondolkodás nem egyszerűen a valóság tényeire való passzív reflexió. A tudat a valóságot elemeire bontja: elvonatkoztatja a tulajdonságot a dologtól; az állapotot, a folyamatot, a cselekvést annak alanyától és tárgyától, hogy ezen elemekből a valóságot annak természete szerint vagy az elemek szubjektív kombinációjával újra felépítse. Az elemek szubjektív kombinációjának eredménye a képletes közlés. Hogy ez a szubjektivitás nem jelenthet teljes önkényességet, arról már szó volt. A képtársítás, a képes beszéd nemcsak a valóság hasonlatosságai, összefüggései által meghatározott, hanem részben a kommunikatív célok által is: a gondolt tartalom képszerű, plasztikus megjelenítésére, emocionális viszonyulás kifejezésére, emocionális hatás keltésére való törekvés – ezek (és talán más tények is) együttesen motiválják a képletes közlést. Közismert az újgrammatikusok, pl. H. Paul és mások elmélete a képzettársításnak a jelentésváltozásban játszott szerepéről; az indulatok, a képzettársítás és a jelentésváltozás közti Bally, Erdmann, Sperber, Simonyi Zs. hangsúlyozta összefüggésről szóló tétel is ismert.<sup>7</sup> Vö. Telegdi Zsigmond (1971: 96 – 101).

<sup>7</sup> Az újgrammatikus jelentéselmélet Bloomfieldre (1933: 432.) is hatott: Vö. a „Kopf” jelentésváltozására adott magyarázatát. Elméletük helyességét mutatja, hogy az számos mai jelentéstani vizsgálódásnak is alapja. Vö.: Lengyel Lajos (1966: 166 – 9.)

A képletes közlés alkotásának tehát van egy nyelvi – logikai és egy pszichikai szintje. A nyelvi szint az ellentétes jelentéstények összekapcsolása (kategória ütközés). A pszichikai szint a gondolat- és képtársítás folyamatait foglalja magában. A két szint egymással szoros kapcsolatban van: a pszichikai képtársítások a nyelvi elemek szintagmatizálásában nyernek kifejezést, benne jelennek meg.

8. A képletes közlés alkotását – mindkét szintet figyelembe véve így írhatjuk le. Az interperszonális kapcsolatok folyamán felmerül a verbális kommunikáció igénye: a beszélő valamely ténnyel kapcsolatban valamit közölni akar a másik személlyel, akivel tevékenysége során kapcsolatba kerül. Különböző okokból (a szemléletesség igénye, saját érzelmi viszonyulás kifejezése, effektív hatás keltése a hallgatóban stb.) az adott dolgot képszerűen akarja megjeleníteni a másik fél számára. Képzetben tehát számba veszi azokat a tárgyakat, tulajdonságokat, összefüggéseket, amelyek analogikus kapcsolatba hozhatók a kommunikálandó közlés tárgyaival. A kommunikálandó dolgok, tulajdonságok, vonatkozások nyelvi jele helyett a velük valamilyen tekintetben (a köznapi szemlélet szintjén) analóg dolgok stb. nevét helyettesíti be (pl. ,halál’, helyett ,kaszás’, ,leittasul’ helyett ,elázik’, ,perlekedő, harcias nő’ helyett ’tigris’ stb.) A behelyettesített és behelyettesítendő dolog közti hasonlatosság azonban nem lényegi (vagy a valóságban nem is létezik, és csak a tudat teremtett analógiát a két dolog között; ilyen a költői képek nagy része), tehát alapvető szemantikai jegyei szerint a két dolog eltérő fogalomkörbe (kategóriába) tartozik. A köznapi szemléletben feltáruló analógia alapján történő behelyettesítés ily módon jelentéstani anomáliát (kategória ütközést) eredményez. Más szóval: *a képletes közlés alkotása a formális kompatibilitási szabályok megsértésével, felfüggesztésével jár*; és ez törvényszerű. A nyelv ui. természete szerint elsődlegesen konvencionális, vagyis szimbolikus jelrendszer, a szókép viszont tulajdonképpen ikonikus ábrázolás: a jel (nem maga a szókapcsolat, hanem a benne kifejezett kép mint jel) hasonlít az ábrázolt dologra. A természetétől idegen funkció betöltésére a nyelv azáltal válik képessé, hogy a megnevezendő dolgot nem annak konvencionális (szimbolikus) jelével látja el, hanem egy olyan másik tárgy nevével, amellyel a megnevezendő dolog valamely közös jegy – a tertium comparationis – alapján hasonlósági kapcsolatba hozható, vagyis metaforát használ. A metaforában az általa megnevezendő x dolgot úgy, olyannak látjuk, láttatjuk, mint amilyen y dolog, vagyis y által x-t, annak valamely tulajdonságát képszerűen, ikonyszerűen ábrázoltuk. Pl. (7)-ben

(7) ,A lajhár csak két sort kapált meg’<sup>8</sup>

a szóban forgó személyt, a rá jellemző lassúságot a lajhár plasztikus képével (képzetének felidézésével (tetük szemléletessé. Vö. Marcus B. Hester (1967: 69 – 100.) a metafora természetéről adott leírásával.

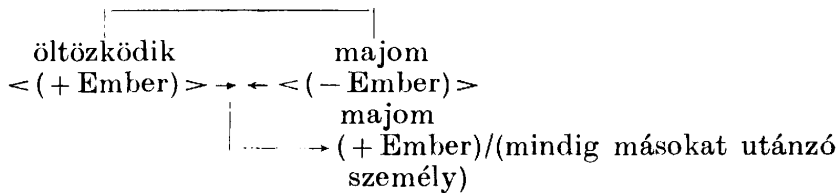
A KF rendszerében anomális jelenségnek minősített  *kategória ütközés*  tehát  *pszichikai és jelentéstani–logikai tör-*

<sup>8</sup> Itt persze az eredetileg embert jelölő nevet (rest = lajha > lajhár) vittük át az adott állatfajra.

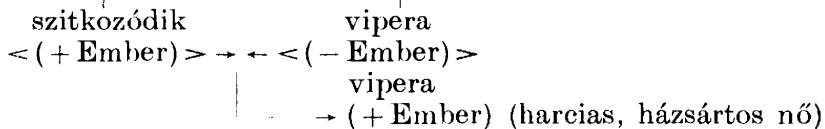
*vényszerűségek szükségszerű következménye a természetes nyelvben.* A kérdésnek még egy oldalát kell megnéznünk.

A jelentéstani összeférhetlenség vagy logikai kategória ütközés: jelentésnyelvi viszony, kölcsönhatás. Az idegen jelentésnyelvi egymás környezetében vagy megsemmisítik<sup>9</sup>, vagy megváltoztatták egymást.<sup>10</sup> Ahhoz, hogy a jelentésnyelvi hassanak egymásra, kapcsolatba kell kerülniük. Vö. Benkő László (1968: 427.): képről nem beszélhetünk izolált szók vonatkozásában; a képpé válás feltételezi a szók összekapcsolását, szintagmatikus összefüggését. Valóban: *bármilyen szókép csak is jelentésnyelvi kölcsönhatásból jöhet létre. A kölcsönhatás pedig csak szintaktikai kapcsolatba hozott szók jelentése között valósulhat meg:*

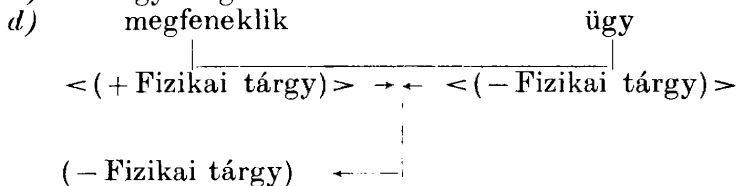
(8) a) 'A majom mindig a pesti divat szerint öltözködik.'



b) 'A vipera megint szitkozódott.'

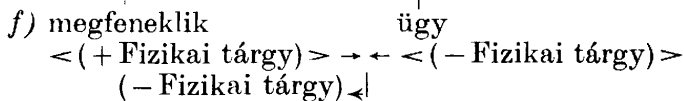


c) 'Az ügy megfeneklett.'



↓  
megfeneklik = nehézség támad

e) 'Az ügy megfeneklett.'



↓  
megfeneklik = nehézség támad

Szavakban: a szintagmatizált szók szemantikai jegyei ellentétei egymásnak, és egymással összeütközésbe kerülnek; ennek jele:  $\rightarrow \leftarrow$ ; az össze-

<sup>9</sup> Azaz a külön-külön értelmes jelentéshordozók (szók) jelentésösszege: 0, 'A cserebogár teniszszek.'

<sup>10</sup> 'A csillagok kihunytak.'

ütközés során az egyik szó átviszi, „rákényszeríti” a másakra saját szelekciós kikötését (általában V a vonzatra – (8a, b), (8d, e), de ennek fordítottja is lehet: (8e, f),  $\left| \begin{array}{c} \longrightarrow \\ \longleftarrow \end{array} \right|$  a jelentéshatás irányát jelöli –), ezáltal változást idéz elő a másik elem jelentés-struktúrájában, azaz *az ellentétek ütközéséből, a szók új jelentése születik*. E jelentéstani-szintaktikai mechanizmus mögött a fentebb vázolt pszichikai, logikai mechanizmus húzódik. Az elmondottak szerint a szókép nem más, mint képzet- és fogalom-asszociációkra épülő sűrítés, behelyettesítés. A behelyettesítés nyelviileg a kifejezendő fogalom nevének az adott fogalommal tér-, időbeli, hasonlósági, rész-egész (és talán egyéb) viszonyban levő fogalom (képzet) nevével való felcsereléséből áll (metonímia, metafora, szinekdoché stb.). Ezt azonban megelőzi egy mélyebb, tudati-pszichikai szintű sűrítés-behelyettesítés. Amikor (9)-t mondom

(9) 'A kaméleon a gyűlésen mást mondott.'

akkor a képmutató embert jelöltem 'kaméleon' szóval, tehát tudatomban e hangsor deznátuma nem az adott gyík (fajta), hanem egy emberi jellem-típus. Az ember „gondolása” a kaméleon képe (képzete) által az elsődleges behelyettesítés. A behelyettesítés-sűrítés e szintjén nincs kategória ütközés vagy kapcsolási anomália. Ellenkezőleg: a véleményét állandóan változtató ember fogalma és az adott gyíkfajta képzete között bizonyos összhang van, ezért képes a név ('kaméleon') mindkét denotátum egyidejű felidézésére és ezáltal az expresszív-emocionális viszonyulás, a konnotatív jelentés kifejezésére. Más szóval: mélyebb logikai (mélyjelentéstani-szintaktikai) szinten nincs kapcsolási anomália, ez csak a felszíni jelentésvizonyok sajátja, mivel (9) mélyszinten = (10 a, b, c):

(10) a) 'A képmutató ember gyakran változtatja a véleményét.'

b) 'A kaméleon gyakran változtatja a színét.'

c) A képmutató ember és a kaméleon között e vonatkozásban (gyakori változás) hasonlóság áll fenn.

Ennyit e helyen a szóképalkotásról. A szóképet a következő részben (kéziratban) a hallgató szempontjából vizsgálom.

- Balázs János (1965): A szintagmatizálódás alapfeltétele. Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Ált. Ny. T.) III. szerk. Telegdi Zsigmond
- Benkő László (1968): Képszerűség és lexikográfia. Magyar Nyelv, 4. Szerk. Pais Dezső, Benkő Lóránd
- Bloomfield, L. (1933): Language New York, London
- Drange, T. (1966): Type Crossing. The Hague, Paris
- Gombocz Zoltán (1926): A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. Danubia, Pécs
- Károly Sándor (1970): A mondat szemantikai – logikai és morfémastruktúrája összefüggésének egyfajta értelmezése. Ált. Ny. T. VII. Szerk. Telegdi Zsigmond.
- Katz, J. J. – Fodor, J. A. (1965): The structure of a Semantic Theory. In: The Structure of Language. Eds. J. J. Katz, J. A. Fodor. Englewood Cliffs
- Kiefer Ferenc (1966): A Katz-Fodor-féle szemantikaelmélet. In MTA. I. osztályának Közleményei, 23. Bp.
- Kiefer Ferenc (1976): A szövegelmélet grammatikai indokoltóságáról. Ált. Ny. T., XI. Szerk. Telegdi Zsigmond
- Köpeczi Béla (1974): Jel, értelem, irodalom, Filológiai Közlöny, 3–4. Szerk. Dobossy László et al.
- Lengyel Lajos (1966): „Átvitt” vagy „képes” jelentés? Szótártani tanulmányok. Szerk. Országh László. Bp.
- Леонтьев, А. А. (1970): Нецморне проблеми обуцения рускоми языку как иностранному. Москва
- Marcus B. Hester (1967): The Meaning of Poetic Metaphor. The Hague, Paris
- Pais Dezső (1961): A jelentésváltozások rendszerezéséhez. Magyar Nyelv, LVII. Szerk. Pais Dezső
- Partridge, E. (1937): Slang. In S.P.E. TRACTS LI – LXVI. Vol. IV. Oxford Univ. Press.
- Sacks, Sh. ed. (1978): On Metaphor. The Univ. of Chicago Press. Chicago, London
- Szabó István (1974): A szemantika generatív vagy interpretatív jellegének kérdéséhez. In: Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, XII. Szerk. Dr. Köves József.
- Szabó István (1980): Szemantika, szöveg, kommunikáció. Helikon, 1980/1 – 2
- Telegdi Zsigmond (1971): Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Bp.
- Török Gábor (1968): A líra: logika. Magvető, Bp.

## ON THE CREATION OF METAPHOR

ISTVÁN SZABÓ

### SUMMARY

In this article we try to explicate the process by which figurative speech (metaphors, metonymies, synecdoches etc.) is formed. The essence of what we have to say on the subject can be summed up in this précis:

1. The creation of a trope is underlied by associations of ideas and images. These associations are carried out on the basis of superficial similarities, analogies and relations (spacial, temporal, or other).

2. After the Neo-Grammarians, meaning as a linguistic concept was neglected for decades by structuralist linguists. Figurative speech as an aspect of meaning was banished altogether from linguistic studies. Generative Grammar and Interpretative Semantics might have brought about a turning point in the approach to problems of meaning had it (the latter) not been a strictly formal system; for it has worked out a conceptual framework with the help of which we can describe the creation of metaphors.

3. As a result of (1), rules of semantic compatibility, i.e., selection restrictions are suspended in metaphorical transference of meaning. The clash between incompatible semantic markers of constituents results in semantically anomalous strings, e.g., *'This pig smeared his jacket again.'* However, this clash between markers (type crossing) and concomitant semantic anomaly lead to the formation of a new meaning: *pig = slovenly human being.*

4. Tropes (dead metaphors included) are present in all registers (poetic style, colloquial speech, scientific discourse etc.).